

Род.. ақіл адам'е

акті адам'улёла

Дат.. ақіл адам'іс

акті адам'улес

Если прилагательное находится отдельно отъ своего существительного, то форма его черезъ это не измѣняется, но оно подвергается полному склоненію.

Ніш вәеңів іштал адам'іj—это сдѣлалъ маленький человѣкъ.

Ніш вәеңів діштал һуңуj—это сдѣлала маленькая женщина.

Ніш вітіра іштал адам'іs—я далъ это маленькому человѣку.

Ніткүр қwел урчі ліr, ца ғудара, ца ғанға; ғудара дуркал саві ғанғајшіv—тамъ двѣ лошади, одна черная, другая сѣрая; черная дороже сѣрой.

Нұва адам'е саві hіш қалі—бѣлаго человѣка есть этотъ домъ.

Нұваан вәеңіл саві hіш—бѣлыj это сдѣлалъ, букв. бѣлыj сдѣлано есть это.

Нұвас дітқа арц—бѣлому дай деньги.

Склоненія прилагательныхъ не представляютъ ничего особыго отъ склоненій существительныхъ

Единственное число.

Имен. арал— здоровый ақіл— высокій ақул— праздный

Теор.. араj(араj'іn, араj'іnі) akij(akij'іn, akij'-іnі) ақуj (aqyj'іn, aqyj'-іnі)

Род.. арā

акē

aqwā

Дат.. араjс

акijc

aqyjc

Множественное число.

Имен. араті акті ақуті

Теор.. арата (таан, таані) акта (таан, таані) ақута (таан, таані)

Род.. аратѣла актѣла ақутѣла

Дат.. аратес актес ақутес

Единственное число.

<i>Имен.</i>	бұдара—черный	авзур—цѣлый
<i>Твор..</i>	бұдаралі (лїн, лїні)	авзуллі (лїн, лїні)
<i>Род. .</i>	бұдарала	авзулла
<i>Дат..</i>	бұдараліс	авзулліс

Множественное число.

<i>Имен.</i>	бұдарті	авзурті
<i>Твор..</i>	бұдарта (таан, таані)	авзурта (таан, таані)
<i>Род. .</i>	бұдартёла	авзуртёла
<i>Дат..</i>	бұдартес	авзуртес

Единственное число.

<i>Имен.</i>	міскін—бѣдный	waјna—дурной
<i>Твор..</i>	міскіj (ij'іn, ij'іnі)	waјnalі (лїн, лїні)
<i>Род. .</i>	міскѣ	waјnala
<i>Дат..</i>	міскіjс	waјnaliс

Множественное число.

<i>Имен.</i>	міскінті	waјtі
<i>Твор..</i>	міскінта (таан, таані)	waјta (таан, таані)
<i>Род. .</i>	міскінтёла	waјtёla
<i>Дат..</i>	міскінtes	waјtес

§ 39. Прилагательные, производные отъ существительныхъ, имѣютъ обыкновенно форму родительного падежа единственного или множественного числа существительного. Напр. урцул—дрова, род. урцwā.

Урцwā қалі—древяной, т. е. деревянный домъ.

Урцwā саві діла қалі—деревянный есть мой домъ.

Урцwā сарі діла қуллі—деревянные суть мои дома.

Ніш қалі урцwā саві—этотъ домъ деревянный.

Қарқа—камень, род. қарқа.

Қарқа саві діла қалі—каменный есть мой домъ.

Қарқа сарі діла қуллі—каменные суть мои дома.

Ба—огонь, род. ба; ба ранг—огненный цвѣть.

Киwa—баранъ, род. кiwала; кiwni—бараны, род. кiwnёла.

Kiwanala саві діла бәека—баранья есть моя шуба; при этомъ подразумѣвается или какъ-бы выражается, что шуба сдѣлана изъ шкуры одного барана. Чаще говорится:

Kiwnëla бәека—баранья шуба, kiwnëla бәекні—бараны шубы.

Kiwnëla саві діла бәека—баранья есть моя шуба.

Kiwnëla діла саві—баранья моя есть.

Kiwnëla сарі діла бәекні—бараны суть мои шубы.

Кулкі—воръ, род. қулкіла; қулкні—воры, род. қулкнёла.

Ніш қулкіла һуні саві—это воровская дорога.

Кулкіла саві ніш һуні—воровская есть эта дорога.

Кулкнёла һуні саві ніш—воровская дорога есть эта.

Кулкнёла саві ніш һуні—воровская есть эта дорога.

Кулкнёла һундурі сарі нішді—воровскія дороги суть эти.

Кулкнёла сарі нішді һундурі—воровскія суть эти дороги.

Впрочемъ, не всегда прилагательные такого рода имѣютъ форму родительного падежа. Такъ напр. һунwā палтар—значить платье жены, һунул-палтар—женское платье, мур'ул палтар—мужское платье.

Нішді һунул-палтурті сарі—эти женскія платья суть.

Іш варfi—сегодня; іш варfē дарс—сегодняшній дня урокъ; іш варfirл дарс—сегодняшній урокъ.

Дарс лів іш варfirл—урокъ есть сегодняшній.

Іш варfirл дарс саві ніш—сегодняшній урокъ есть этотъ.

Іш варfirл дарс лів һаһалла—сегодняшній урокъ есть и завтра.

Таковыя прилагательные, находясь отдельно отъ своихъ существительныхъ, могутъ склоняться.

Имен. kiwnëla—бараній урцwā—деревянный

Твор.. kiwnëlaј (лаj'ин, лаj'їні) урцwaj (aj'ин, aj'їні)

Род.. . kiwnëla урцwā

Дат.. niwnëlaјс урцwajc

Kiwnëla waļ куділ саjā?—бараньей хозяинъ кто есть?

Ківнёлајзів һwamі лів—въ бараньей есть дыра.

Ківнёлајзір һwampі лір—въ бараньей есть дыры.

Для множественного числа таковыя прилагательныя особыхъ формъ не имѣютъ

§ 40. Прилагательныя съ ослабленнымъ значеніемъ обыкновенно составляются изъ нарѣчій, къ которымъ присоединяется окончаніе оан, т. е. какъ (§ 22). Замѣтимъ предварительно, что нарѣчія качественные болѣею частію принимаютъ форму творительного падежа прилагательного (§ 38).

Пінтіна—красный, бінтіjоан—красноватый; шініша—зеленый, шінішліоан—зеленоватый; үува—блѣлый, үувліоан—блѣловатый; укуђа—желтый, укуђліоан—желтоватый; мабур—глупый, мабулліоан—глуповатый.

Калѣ шінішліоан саві—крыша зеленовата.

Ніш адам'ілі ца кесек мабулліоан сај—этотъ человѣкъ глуповать.

Шінішаz'una қаркә—зеленоватый камень, т. е. подобный зеленому (§ 21).

Шінішqаjдa қаркә—зеленоватый камень, т. е. зеленаго вида камень; qаjда—видъ.

Урух—трусливый, урухқан—трусь, урухтус—трусоватый, урухтусqуна, урухтусліоан, урухқаніqуна, урухқаніоан.

§ 41. Хюркилинскія прилагательныя не имѣютъ особыхъ формъ для степеней сравненія, которые выражаются обыкновенно различными оборотами предложенія.

Равенство качества выражается помощью падежа равняющаго или тожественного (§§ 20 и 22).

Урші адацад ліw—сынъ съ отца, т. е. сынъ такого же роста, какъ отецъ.

Рурсі авацад лір—дочь съ матерью есть.

Тәj урчіцад лів—жеребенокъ съ лошадью есть.

Уршві адніцад лів—сыновья съ отцомъ есть.

Узіра жіна сај рузіоан—брать такъ же хорошъ, какъ сестра, букв. и братъ хорошъ есть, какъ сестра.

Рузіра жіна сарі узіоан—сестра такъ же хороша, какъ братъ.

Узвіра жіті саві рузвіоан—братья такъ же хороши, какъ сестры.

Рузвіра жіті саві узвіоан—сестры такъ же хороши, какъ братъя.

Говорится также: діла адазі ліw hіш—онъ съ моего отца, онъ равенъ по качествамъ моему отцу.

Для выражения неравенства качества, название предмета, служащаго для сравненія, ставится въ падежѣ уступающемъ (§ 23).

Адајшіw hit ішталі сај—отца онъ меньше.

Урші ішталі сај авајшіw—сынъ меньше матери.

Урші xвалалі сај авајшіw—сынъ больше матери.

Рурсі дішталі сарі авајшіr—дочь меньше матери.

Урші ішталі сај галгајшіw—сынъ меньше дерева.

Рурсі дішталі сарі галгајшіr—дочь меньше дерева.

Анкі дурқалі сарі мукішіr—иценица дороже ячменя.

Анкі дурқалі сарі урцулішіr—пшеница дороже дровъ.

Карка діклі саві шініjшіw—камень тяжелѣе воды.

Узі жіна сај рузіjшіw—брать лучше сестры.

Рузі жіна сарі узіjшіr—сестра лучше брата.

Узві жіті саві рузвіjшіw—братья лучше сестеръ.

Можно сказать также:

Узі жіна сај рузіоан абіj—брать лучше сестры, букв. братъ хорошъ есть, какъ сестра не будучи; абіj форма нарѣчія, производная отъ абіn—не есть, имѣть значение чѣмъ.

Рузі жіна сарі узіоан абіj—сестра лучше брата.

Узві жіті саві рузвіоан абіj—братья лучше сестеръ.

Усиливающее значение имѣютъ прилагательныя:

Ішталіл—меньшой, xвалаліл—большій, ғударіл—болѣе

черный, шінішіл—болѣе зеленый, Ыңғіл—болѣе голубой и пр., означающія цвѣта (§ 35, с). Такъ напр.

Ніш діла іштәліл узі сај—это есть меньшой мой братъ.

Вixa нам шінішіл қар—дай мнѣ болѣе зеленую траву.
Низшая степень качества выражается отрицательно.

Узі жіна абін рузіоан—брать не такъ хороши, какъ сестра, букв. братъ хороши не есть, какъ сестра. Вместо жіна абін, говорится обыкновенно слитно жінәбін.

Рузі жіна абін (жінәбін) узіоан—сестра не такъ хороша, какъ братъ.

Узві жіті абін (жітәбін) рузіоан—братья не такъ хороши, какъ сестры.

Узі хвалал абін рузіоан—брать не такъ велики, какъ сестра.

Узві хуліті абін (хулітәбін) рузіоан—братья не такъ велики, какъ сестры.

Узі жіна абін (жінәбін) рузішіw—брать не лучше сестры.

Преевосходная степень можетъ быть выражена различнымъ образомъ.

Діла узі ғақлі (веѣла) жіна сај—мой братъ очень хороши.

Діла узі ғақлі (веѣла) жіңшавза сај—мой братъ очень храбръ.

Діла узі ғақлі (веѣла) жіна сај адам'улёла урғаш—мой братъ прекраснѣйший есть между людьми.

Діла узі ғақлі (веѣла) жіна сај адам'улёла урғашад—мой братъ прекраснѣйший есть изъ людей.

Діла рузі ғақлі (веѣла) ғаршал сарі рурсвёла урғар (урғарад)—моя сестра прекраснѣйшая есть между девушками (изъ девушекъ).

Діла рузі жітіjшіrra жіна сарі—моя сестра, и чѣмъ прекрасныя, прекрасна есть, т. е. моя сестра прекраснѣйшая изъ прекрасныхъ.

Пәвлалла әбінағұна — лучшій изъ трехъ.

§ 42. Мѣстоименія личныя суть всякой категоріи, т. е. различие категорій въ нихъ ничѣмъ не обозначается.

Единственное число.

Имен.. ну—я	бү—ты	hít—онъ, она, оно.
Равн.. нұцад	бұцад	hítцад.
Упод.. нұғуна (нти)	бұғуна (нти)	hítғуна (нти).
Тож. . нуоан	бұоан	hít'оан.
Уст. . нујшіw (р, в)	бұјшіw (р, в)	hítijшіw (р, в).
Төвр. . нұні	бұні	hítтіn (hítтіnі).
Род... діла	бұла	hítла.
Дат.. нам	бұд	hítс.

Множественное число.

Имен.. нуша—мы	буша—вы	hittі—они, онѣ.
Равн.. нушацад	бушацад	hittіцад.
Упод.. нушағұна (нти)	бушағуна (нти)	hittіғуна (нти).
Тож. . нушаоан	бушаоан	hittіоан.
Уст. . нушајшіw (р, в)	бушајшіw (р, в)	hittіjшіw (р, в).
Төвр. . нушаан (ні)	бушаан (ні)	hittілі (лін, ліні).
Род... нушіла	бушіла	hittёла.
Дат.. нушім	бушім	hittіліc

§ 43. Основныя формы мѣстныхъ падежей мѣстоименій личныхъ представляются въ слѣдующемъ видѣ:

Отъ ну—я: дізі—въ меня, дічу—ко мнѣ, діі—около меня.

Отъ бү—ты: бұзі—въ тебя, бұчу—къ тебѣ, бұжі—около тебя.

hít—онъ, она, оно: hítіzі—въ него (нее), hítічу—къ нему (ней); hítілі—около него (нея).

Нуша—мы: нушазі—въ насъ, нушачу—къ намъ, нушаі—около насъ.

Нуша—вы: бушазі—въ васъ, бушачу—къ вамъ, бушаі—около васъ.

Нітті—оны, онъ: hittilisi—въ нихъ, hittilichu—къ нимъ, hittilih—около нихъ.

Производные формы образуются изъ основныхъ по общимъ правиламъ (§ 27), напр.

<i>Сближеніе</i> . . .	дізі—въ меня	нушазі—въ насть.
<i>Покой</i>	дізіw (р, в) во мнѣ	нушазіw (р, в).
<i>Удаленіе</i>	дізіwсад (р, в) изъ меня	нушазіwсад (р, в).
<i>Удаленіе</i>	дізвійт—изъ меня	нушазізвійт.
<i>Удаленіе снизу</i> .	дізіwад (р, в) изъ меня вверхъ	нушазіwад (р, в).
<i>Удаленіе внизъ</i> .	дізіwбад (р, в) изъ меня внизъ	нушазіwбад (р, в).

§ 44. Родительные падежи всѣхъ вышеозначенныхъ мѣстоименій личныхъ составляютъ *мѣстоименія притяжательные*. Такимъ образомъ: діла узі—мой братъ, діла рузі—моя сестра, діла узві—мои братья и т. д. Ібула узі—твой братъ, hittila узі—его (ея) братъ, нушіла узі—нашъ братъ, бушіла узі—вашъ братъ, hittela узі—ихъ братъ.

Діла узіла бунул—моего брата жена; діла рузіла урші—моей сестры сынъ; нуві муїкі діткіра діла урчліс—я даль ячмень моей лошади, букв. мною ячмень дался моей лошади.

Если таковыя мѣстоименія притяжательныя стоять отдельно отъ своихъ существительныхъ, то они подлежать всѣмъ падежнымъ измѣненіямъ, но не имѣютъ особыхъ формъ для множественного числа, подобно какъ и прилагательныя, производные отъ существительныхъ (§ 39).

<i>И.</i> діла—мой	ібула—твой	hittila—его (ея).
<i>Т.</i> ділаj (ділаj'іn, ділаj'іnі)	ібулаj (j'іn, j'іnі)	hittilaaj (j'іn, j'іnі).
<i>Р.</i> ділã	ібулã	hittilã.
<i>Д.</i> ділаjс	ібулаjс	hittilaajc.
<i>И.</i> нушіла—нашъ	іушіла—вашъ	hittela—ихъ.
<i>Т.</i> нушілаj (j'іn, j'іnі)	іушілаj (j'іn, j'іnі)	hittelaaj (j'іn, j'іnі).
<i>Р.</i> нушілã	іушілã	hittelã.
<i>Д.</i> нушілаjс	іушілаjс	hittelaajc.

Всѣ прочія падежныя формы, равно какъ и формы мѣстныхъ падежей, образуются по общимъ правиламъ.

Ніш урчі діла саві—эта лошадь моя есть.

Діла саві hіш урчі—моя есть эта лошадь.

Діла сарі hішді урчі—мои суть эти лошади.

Ніш урчі hітіла саві—эта лошадь есть его.

Діла урчі жбна саві hітілајшів { моя лошадь лучше,
Діла урчі жбна саві hітілаоан абіј } чѣмъ его.

Була урчі кәркіл дуђулкангwa, ділајіні һілавалта—твой лошадь хотя скоро скакетъ, (но) мою оставляется назади.

Була узі waқів, діла абвақів—твой братъ пришелъ, мой не пришелъ.

Ділајс діха арц—моему дай деньги.

Уруслы kā kалб bамбаму'віар, нушілә дірціл віар—русскаго дома крыша покатая бываетъ, нашего плоская.

Нушілајс'оан абіј, hіттёлајс xвалал қуллук віаргwa, нушіла һірблі сарі—нашимъ чѣмъ, ихъ большая услуга дѣлается хотя, наши жирны суть. Говорится о баранахъ, что хотя ихъ баранамъ болѣе приволья и холи, чѣмъ нашимъ, но наши жирнѣе.

§ 45. Въ противоположность другимъ дагестанскимъ языкамъ, хюркилинскій весьма скуденъ *мѣстоименіями возвратными*, какъ то обнаруживается изъ слѣдующихъ примѣровъ.

Нуні віціра діла урчі—я продалъ свою лошадь (мою лошадь).

Буні віцаді була урчі—ты продалъ свою лошадь (твою лошадь).

Нушаан діціра нушіла урчі—мы продали своихъ лошадей (нашихъ лошадей).

Нушаан діцада бушіла урчі—вы продали своихъ лошадей (вашихъ лошадей).

Нам асіра нуні урчі—себѣ купилъ я лошадь (минъ купилъ я и пр.).

Пуні асаді бұд урчі—ты купиль себѣ лошадь (ты купи-
ли тебѣ и пр.).

Нушаан асира нушім урчі—мы купили себѣ лошадь (мы
купили намъ и пр.).

Пушаан асадаң бүшім урчі—вы купили себѣ лошадь (вы
купили вамъ и пр.).

Предложение: онъ говоритъ, что онъ кади, можетъ возбуж-
дить недоумѣніе въ томъ отношеніи, что не объясняетъ, го-
воритъ ли говорящій о себѣ или о комъ либо другомъ. На
хюркилинскомъ языкѣ недоразумѣніе устраняется слѣдующими
двумя оборотами предложения:

Ніт іқулі сај қаді сајра ілі—онъ говоря есть кади есьмъ
говоря, т. е. онъ говоритъ о себѣ, что онъ кади.

Ніт іқулі сај һіт қаді сај ілі—онъ говоря есть онъ кади
есть говоря, т. е. онъ говоритъ о другомъ, что онъ кади.

§ 46. Мѣстоименія возвратныя употребляются только
въ 3-мъ лицѣ.

Единственное.

Имен. муж. сај, женск. сарі, средн. саві

Твор. суніін (сунііні)

Род. суніла или сунна

Дат. суніс

Множественное.

сарі, саві.

чу'ні.

чула.

чус.

Сај wәків hішқу—самъ онъ пришелъ сюда.

Саві вусулі саві—сами они снять.

Нітіін віців һітіла урчі—онъ продалъ его лошадь.

Нітіін віців сунна урчі—онъ продалъ свою лошадь.

Ніттілі діців чула урчі—они продали своихъ лошадей.

Ніт сунна адачу арқас іқулі сај—онъ къ своему отцу
пойду говоря есть, т. е. онъ говоритъ, что пойдетъ къ сво-
ему отцу.

Нітіін асів һітіс урчі—онъ купиль ему лошадь.

Нітіін асів суніс урчі—онъ купиль себѣ лошадь.

Нуві віткіра діла урчі һітіс—я даль свою лошадь ему.

Нітін ғів нам суніла урчі—онъ далъ мнѣ свою лошадь.
Калі вәеңів сунін—самъ построилъ домъ.

Діла адаан сунін вілқуніл тавтар саві hіш—моимъ от-
цомъ самимъ написана книга эта.

Пұмбра чу'ні хівіл қалла діх чу'ні вірғун—ослами са-
мими принесенный травы выюкъ самими съѣденъ.

Сунін зајавәеівіл масла сунін ақрі вақав—самимъ ис-
траченного имущества самимъ плати пусть сдѣлается, т. е.
пусть самъ заплатить за то, что самъ истратилъ.

Нішді шанта чу'ні чуні валан лівібулі саві—этими сель-
скими жителями самими на себя бѣда наводится.

Говорится: нушаан шідаіра hіттёла урчі—мы видѣли ихъ
лошадей, и также: нушаан шідаіра чула урчі. Въ первомъ
случаѣ указывается на людей, о которыхъ мы говоримъ; во
второмъ они извѣстны уже по сказанному о нихъ прежде.

§ 47. Слѣдующія формы имѣютъ значеніе: я одинъ, ты
одинъ, онъ одинъ и пр.; иногда же—я самъ, ты самъ, онъ
самъ и пр.

Имен. нвал—я одинъ	ївал—ты одинъ	сајал—онъ одинъ.
Твор.. нунел	їунел	сунінал.
Род.. ділал	їулал	сунілал.
Дат.. намал	їудал	сунісал.

Имен. нушал—мы одни	бушал—вы одни	савел—они одни.
Твор.. нушаанел	бушаанел	чу'иел.
Род.. нушілал	бушілал	чулаал.
Дат.. нушімал	бушімал	чусал.

Нвал мурдер'усну, wатава Ьуні—я самъ сяду верхомъ,
оставь ты, т. е. я сяду верхомъ и безъ твоей помощи.

Wарх waқісіл һалмаң айівну, нвал аріqважна ғаждлі—
вмѣстѣ идущій товарищъ не будучи, я одинъ пошелъ въ Мек-
ку, т. е. такъ-какъ товарища не нашлось, то я одинъ пошелъ
въ Мекку. Іудал ғівілу hіш урчі була узлі, вібжес ғівілу?—

тебѣ одному (т. е. совсѣмъ ли тебѣ?) отдана эта лошадь твоимъ братомъ, кормиться дана ли, т. е. отдана ли тебѣ совсѣмъ эта лошадь или только на время для прокормленія?— Намал гївіл саві—миѣ отдана она (с совсѣмъ).

Пула узілі, царіл адам'є іқала агулі, сунінал вәеів hіш шіндан—твоимъ братомъ, другого человѣка помошь не будучи, самимъ собою сдѣлана эта мельница, т. е. твой братъ, безъ помощи кого-либо, самъ собою построилъ эту мельницу.

Діла узіла сунілал дурзан саві hіш—моего брата одного стадо есть это, т. е. принадлежитъ ему одному.

Сунісал шілізівад діқаллі қалі вәеілі сај hішін—для одного себя внѣ аула домъ построилъ онъ.

Нушіла дурбіні савел саві—наши дѣти одни суть, т. е. никого при нихъ нѣтъ.

§ 48. Мѣстоименія *указательныя* суть, вмѣстѣ съ тѣмъ, и мѣстоименія *личныя* 3-го лица. Изъ числа ихъ мы разсмотрѣли (§§ 42, 43, 44) hіт, которое всего чаще употребляется и служить для указанія на предметы, находящіеся въ одинакомъ разстояніи, какъ отъ того, который говоритъ, такъ и отъ того, которому говорятъ или, по крайней мѣрѣ, въ безразличномъ къ обоимъ положеніи. Hіт *всякаго* рода: hіт мур'ул—этотъ мужъ, hіт қунул—эта жена, hіт қалі—этотъ домъ. Hіт согласуется съ существительнымъ въ числѣ: hітті мұ'лі— эти мужья, но не согласуется въ падежахъ.

hіт мур'ул—этотъ мужъ hітті мұ'лі—эти мужья.

hіт мур'uj hітті мұ'ла (мұ'лаан, мұ'лаані).

hіт мур'wā hітті мұ'ләла.

hіт мур'ус hітті мұ'лес.

Эти замѣчанія относятся и до всѣхъ другихъ мѣстоименій *указательныхъ*.

Единственное.

Имен. hіш

Твор.. hішін (іні)

Множественное.

hішді.

hішділі (лін, ліні).

Род. . hīšila

hīšdēla.

Дат.. hīšic

hīšdilis.

hīš служить для обозначенія предметовъ, находящихся ближе къ говорящему, чѣмъ къ тому, которому говорится.

Единственное.

Множественное.

Имен. hīl

hīldi.

Твор.. hīlīn (iñi)

hīldil (līn, līni).

Род. . hīlila

hīldēla.

Дат.. hīlis

hīldilis.

hīl указываетъ на предметы, находящіеся ближе къ тому, которому говорится, чѣмъ къ тому, который говоритъ.

Такъ же, какъ hīš и hīl, склоняются hīk и hīx. Первое указываетъ на предметы, находящіеся выше говорящаго, а второе на предметы, находящіеся ниже его.

Вместо hit, hiš, hīl, hīk и hīx употребительны: ił, iš, ił, ič, ix. Обыкновенно говорится: iš варñi—сегодня, iš дугi—сегодня ночью, iš дус—въ этомъ году и пр.

Изъ мѣстоименій указательныхъ образуются прилагательные: hītguна, hīšguна, hīlguна, hīčguна, hīxguна (§§ 12 и 21), которые всѣ означаютъ *таковой* съ различными оттенками указанія. Также образуются нарѣчія: hīt'oaj, hīš'oaj, hīl'oaj, hīč'oaj, hīx'oaj, общее значеніе которыхъ есть *такъ*.

hītguна и проч. склоняются слѣдующимъ образомъ.

Единственное.

Множественное.

Имен. hītguна

hītgunti.

Твор.. hītguналi (līn, līni)

hītguнта (aan, aanī).

Род. . hītguнала

hītguнtela.

Дат.. hītguналis

hītguнtес.

hītguна шéхаира нунi—нодобного я не выдалъ.

hīshdizunti дақал сарi—нодобныхъ много есть.

hīt'oaj адi бунi—такъ сказалъ ты.

§ 49. Мѣстоименіе вопросительное ча?—кто? не имѣетъ

множественного числа и образует свои падежные формы отъ другого корня.

Имен. ча? твор. шіні? род. шіла? дат. шіс?

Мѣстные формы суть: шізі? шічу? шії? Отъ ча, по общимъ правиламъ, происходятъ формы: чацад? чаџуна? чајшів? чаоан?

Ча саја?—кто есть (кто тамъ)?

Шіні ғівә?—кто далъ?

Шіла савѣ hiш қалі?—чей этотъ домъ?

Шіс ғішә?—кому дать?

Шізі һәрбә агівә?—въ кого попала пуля?

Шічу ариқшаенә hit?—къ кому пошелъ онъ?

Шії һајківә?—подъ кого онъ упалъ?

Чацад ліwә?—съ кого онъ есть, т. е. съ кого онъ ростомъ?

Чаџуна саја?—какъ кто онъ есть (на кого онъ похожъ)?

Чајшів хвалалә?—кого онъ больше?

Си?—что? твор. сілі? род. сё? дат. сіліс? Мѣстные формы суть:
сілізі? сілічү? сілії?

Сіцад—сколько? сіоан—какъ? сізуна—каковъ?

Сі савѣ?—что такое?

Сілі вәекәдә?—чѣмъ ты ударилъ?

Сё дурбівә савѣ?—чей это птенецъ, т. е. какой твари?

Сіліс вәеңівілә?—для чего сдѣлано это?

Сіліс вітбадә?—за что ты отдалъ, т. е. въ мѣнѣ?

Сілізі вәекәдә?—во что ударилъ ты?

Сілічү вухадә?—къ чему, т. е. къ какому предмету, ты
отнесъ?

Сілії үбаватадә қурч?—подъ чего посадилъ ты деревцо?

Сіцад дітбадә?—сколько отдалъ ты?

Сіоан вақадә?—какъ что сдѣлалъ ты, т. е. какъ сдѣлалъ
ты?

Сізува савē?—подобно чему есть это?
Куділ?—которы?

Единственное.

Имен. куділ? (для всѣхъ трехъ родовъ)

Множественное.

куділті?

Теор.. кудіј (діїн, діїні)?

куділта (таан, таані)?

Род.. куділа?

куділтёла?

Дат.. кудіс?

куділтес?

Куділ урчі æбнā? — которая лошадь хороша?

Кудій вәеңівā? — который сдѣлалъ?

Куділа тупанг савē? — котораго ружье есть?

Кудіс вітбішā? — которому отдать?

Куділті мас æйтē? — которые бараны хороши?

Куділта һавушівā віھ — которыми убить волка?

Куділтёла сарē hішді туяңгуни — которыхъ суть эти ружья?

Куділтес ділкүшівā қазұрті — которымъ писать письма?

Чум—сколько? употребляется только въ единственномъ числѣ.

Имен. чум, твор. чумлі (лін, ліні), род. чумла, дат. чумліс?

Чум мас лірā — сколько барановъ есть?

Чумлі вәеңівā hіні һәнкі — сколькими сдѣлана эта работа?

Чумла дурзан савē hіш — сколькихъ стадо есть это, т. е. сколькимъ оно принадлежитъ?

Чумліе віұрā — сколькимъ довольно, т. е. на сколькихъ станетъ?

§ 50. Имен. ліwілла — весь, лірілла — вся, лівілла — все. Во множественномъ числѣ ліwілла для мужескаго и женского рода, лірілла — для средняго.

Ліwілла шіjзі һілаj һіра — я весь погрузился въ воду.

Нуні лівілла вадас — я все знаю.

Лірілла мура — все съно (§ 9).

Лівілла адам'улі — все люди.

hіш лівіллаj урқæбірар hіт — этимъ всѣмъ не опьянѣтъ ногъ, т. е. онъ не опьянѣтъ, выпивъ все это.

Ніш лівіллај мур'єбдіқу чај—этимъ всѣмъ не сдѣляется чай сладкимъ.

Во множественномъ числѣ для творительного падежа употребляется форма лівлелла или лівліналла.

Лівлелла hawеkкелла ну—всѣми прогланъ я.

Лівліналла ғапіқулла ну—всѣми хвалимъ я.

Ніш лівіллә ԛутї ділацад агу—этого всего (сада) виноградъ сколько мой не есть, т. е. въ цѣломъ этомъ саду нѣть столько винограда, сколько у меня.

Для родительного множественного форма лівлалла.

Лівлалла Ьәнкі таман ділі сарі—всѣхъ работа кончена.

Лівлалла маза дұврір сарі—всѣхъ бараны на горѣ находятся.

Пушіла лівіллајс аблуғас діла анк—за весь вашъ не отдаамъ я своего сада, т. е. не промѣняю своего сада на весь вашъ.

Для дательного множественного форма лівлаллајс.

Пуша лівлаллајс варс айвіқус діла урчі—за все ваши не отдаамъ я своей лошади.

Нар—каждый, никогда не поставляется отдельно отъ существительного и само остается постоянно неизменнымъ.

Нар адам'ілі—каждый человѣкъ, твор. нар адам'іj и пр. Множ. нар адам'улі—всякіе люди.

Нар күдіца—всякий, можетъ находиться отдельно отъ существительного и тогда склоняется, какъ въ единственномъ, такъ и во множественномъ числѣ, одинаково.

Имен. наркүдіца—всякий, всякая, всякое.

Твор.. наркүдіпалі (лін, ліні).

Род.. наркүдіпала.

Дат.. наркүдіпалаіс.

Наркүдіца адам'улі—всякіе люди. Наркүдіца составлено, повидимому, изъ нар—каждый, күді—второй? и ца—одинъ, нѣкоторый.

Пула кулі наркүдіца машашуқуд—въ свой домъ всякаго не пускай.

Наркүдіца қулі машашуд—во всякаго домъ не ходи.

Наркүдіцалі вала hiш вәеңіс—всякий умѣеть это сдѣлать.

Наркүдіцаліс дітлуғад буні арц—всякому даешь ты деньги.

Чалла—что бы то ни было, составлено изъ ча—кто? и алла—хотя даже, хоть будь; чалла—хоть кто будь. Если при этомъ подразумѣвается нѣсколько лицъ, то говорится чавелла. Съ отрицательнымъ глаголомъ чалла и чавелла значать *никто*.

Чалла waқав—пусть кто бы то ни было придетъ.

Чаллағвақів—никто не пришелъ.

Шінелла шеңбаів—никто не видалъ.

Ну шібівалла урухабқұс—я никого не бѣюсь.

Чавелла аріqwaңeлі hiш hунівіт, вура—кто либо если пойдетъ по этой дорогѣ, то скажи. Здѣсь предполагается, что не одинъ человѣкъ, а многіе могутъ пойти.

Ну kajjhiw aгwarіl варhі чалла машалтад діла қулі waқікіс—я дома не бывающій въ день кто бы то ни было да не пускается въ мой домъ входить, т. е. въ тѣ дни, когда меня не бываетъ дома, не пускай никого въ мой домъ.

Hiшdi қуллазіw наға чаллaғу—въ этихъ домахъ теперь никого нѣть.

Нушім чалла һаңnілeбін күмекdішліс—намъ никого не нужно для помощи.

Селла—что бы то ни было, подобнымъ же образомъ, составлено изъ сі—что? и алла. Съ отрицательнымъ глаголомъ значить *ничто*.

Нуні селла aйвалас—я ничего не знаю.

Уркура ардубілaһаллі, селла aйвірап, царіл сіқал aйвіlwaј vёлі—арба если и увезена, ничего не будетъ, другая вещь если не украдена, т. е. хотя и увезли арбу, но это не бѣда, если ничего другого не украли.

Селла паjdägwar, мусані аруqædіну, waј валанліsі һajбаді

— какая бы то ни была польза не сущая, въ мѣсто ушедъ, въ злую бѣду попаль, т. е. безъ всякой надобности уйдя туда, попаль ты въ бѣду.

Жѣцад қілму ділғуннагва, нуні hanafia селла валанѣгу — порядочно науку хотя я изучилъ, иною теперь ничего не знаемо, т. е. хотя я порядочно учился, но теперь ничего не знаю.

Нітцад дашлашіw адам'ё hanafia селлә гура — у столь богатаго человѣка теперь ничего нѣть.

§ 51. Ца значить одинъ и также нѣкій, нѣкоторый.

Ца адам'ілі — иѣкоторый человѣкъ.

Находясь отдельно отъ существительного, ца склоняется.

Имен. ца, твор. цалі (цалін, цаліні), род. цала, дат. цаліс.

Нѣкоторые переводятся черезъ цаваѣ, цадаѣ. Цаваѣ адам'улі — нѣкоторые люди, цадаѣ сінкві — нѣкоторые медвѣди.

Имен. цаваѣ, твор. цаваѣлі, род. цаваѣла, дат. цаваѣліс.

Цаваѣ вақів, цаваѣ арвіqвәен — нѣкоторые пришли, нѣкоторые ушли.

Цаваѣла урчі лір, цаваѣлѣгу — у нѣкоторыхъ есть лошади, у нѣкоторыхъ нѣтъ.

Царіл — другой, твор. царіj (царіjіn, царіjіnі), род. царѣ, дат. царіc. Множ. имен. царілті — другіе, твор. царілта, род. царілтѣла, дат. царілтес.

Цаваѣла урчі лір, царілтѣлѣгу — у однихъ есть лошади, у другихъ нѣтъ.

§ 52. Хюркилинскій счетъ слѣдуетъ десятеричной системѣ, какъ то видно изъ слѣдующей таблицы количественныхъ чиселъ.

1 да	4 aw'ал
2 қwel	5 швал
3 бжевал	6 уріgal

7 werβal	79 ңа камлі гаβjalі
8 gaβal	80 gaβjalі
9 urΦimal	81 gaβjanu цара
10 wiβal	89 ңа камлі urΦimjalі
11 wiβnu цара	90 urΦimjalі
12 wiβnu қwipa	91 urΦimjanu цара
13 wiβnu бæвра	99 urΦimjanu urΦimra
14 wiβnu awra	или ңа камлі даршал
15 wiβnu шура	100 даршал
16 wiβnu урігра	101 даршлім ңа или дар-
17 wiβnu werβra	шлів ңа
18 wiβnu гаβra	102 даршлім(в) қwel
19 ңа камлі զал	200 қwidarsh
20 զал	201 қwidarshlіm(в) ңа
21 զану цара	300 бæвдарш
22 զану қwipa	400 awдарш
29 ңа камлі бæвβalі	500 шударш
30 бæвβalі	600 урігдарш
31 бæвβanu цара	700 werβdarsh
32 бæвβanu қwipa	800 гаβdarsh
39 ңа камлі awβalі	900 urΦimdarsh
40 awβalі	1000 аzіr
41 awβanu цара	1001 аzіllіm(в) ңа
49 ңа камлі шuβalі	2000 қwel аzіr
50 шuβalі	3000 бæвал аzіr
51 шuβanu цара	10000 wiβal аzіr
59 ңа камлі urіgβalі	10001 wiβal аzіllіm(в) ңа
60 уріgβalі	11000 wiβnu цара аzіr
61 уріgβanu цара	19000 ңа камлі զал аzіr
69 ңа камлі werβjalі	100000 даршал аzіr
70 werβjalі	1000000 аzіrna аzіr
71 werβjanu цара	

§ 53. Какъ видно изъ этой таблицы, простые корни всѣхъ числительныхъ суть: да, қwi, бәев, aw, шw (шу), уріг, шері, гаf, урfim, wif (fa), զa, дарш и азіr, но, за исключениемъ да и азіr, въ этомъ простомъ видѣ они неупотребительны. Большая часть этихъ корней обнаруживаютъ родство съ корнями числительныхъ въ другихъ, известныхъ уже намъ дагестанскихъ языкахъ, преимущественно же въ языке лакскомъ.

То, что намъ известно о падежныхъ окончаніяхъ въ хюркилинскомъ языке, никакъ не объясняетъ намъ окончаний ал, ну и ліm (в), которыхъ встрѣчаемъ мы въ числительныхъ. Единицы, присоединяясь къ десяткамъ, принимаютъ *ra*, союзъ соединительный *и*: *wifnu* цара—значить десять и одинъ. Девятъ обыкновенно не присоединяется къ десяткамъ: девятнадцать выражается черезъ: да камлі զал, букв. *одинъ не доставая двадцать*, *undeviginti*; *двадцать девять* да камлі бәевбалі—*одинъ не доставая тридцать* и т. д. Девяносто девять можетъ быть выражено безразлично черезъ урfimанну урfимра и черезъ да камлі даршал *одинъ не доставая сто*.

§ 54. Количествона суть всякаго рода, т. е. не подлежать никакимъ измѣненіямъ буквъ по категоріямъ. Находясь вмѣстѣ со своими существительными, они не склоняются; существительное поставляется въ единственномъ числѣ.

Имен. швал адам'їlі—пять человѣкъ.

Твор.. швал адам'їj (iiн, iiнi).

Род. . швал адам'ё.

Дат.. швал адам'їc.

Находясь отдельно отъ существительныхъ, количественные склоняются:

Имен. да қwел бәевал aw'ал швал

Твор.. цалі (iiн, қwіlі (iiн, iiнi) бәевлі (iiн, awлі (iiн, шулі (iiн, iiнi)) iiнi) iiнi) iiнi)

Род. . цала қwіла бәевла awла шула

Дат.. цаліс қwіlіc бәевліc awліc шуліc.

Имен. ғал wі̄ну цара біәвәлі даршал азір
Твор.. ғалі (іін, wі̄ну царалі біәвәј даршлі азіллі (іін, ііні) (іін, ііні) (ін, ііні) (іін, ііні) ііні)

Род.. ғала wі̄ну царала біәвәә даршла азілла

Дат.. ғаліс wі̄ну цараліс біәвәјс даршліс азілліс.

Швал адам'іс вітһа—пятерымъ человѣкамъ дай.

Шуліс вітһа—пятерымъ дай.

Швал вақів—пятеро пришло.

Шулі вәәгів hіt—пятеро сдѣлали это.

Пәвлі авуцілі лівхулі саві ца қум'ур—буқв. тре мя поднимаясь несясь есть одинъ подносъ, т. е. трое поднявъ, несутъ одинъ подносъ.

Шула урчі-јарақ ділтүј саріjкwar—пятерыхъ лошадь-оружіе ограблены суть говорятьъ, т. е. говорятъ, что у пятерыхъ похитили лошадей и оружіе.

Аwла наjкві сал'uj саріjкwar—у четырехъ руки отрублены, говорятъ.

§ 55. Количествоныя, находясь вмѣстѣ съ мѣстоименіями личными, присоединяютъ къ себѣ окончаніе ла или лла, причемъ, какъ мѣстоименія, такъ и количествоныя, подлежатъ надежнымъ измѣненіямъ.

Имен. нуша қwелла—мы двое буша бїевалла—вы трое.

Твор.. нушаан қwілелла (қwi- бушаан бїевлелла (байліналла). ліналла)

Род.. нушіла қwілалла бушіла бїевлалла.

Дат.. нушім қwілісалла бушім бїевлісалла.

Имен. нуша wі̄ну царалла— нуша азіралла—насъ тысяча.
насъ одиннадцать

Твор.. нушаан wі̄ну царалелла нушаан азіллелла (азілліналла).
(цараліналла)

Род.. нушіла wі̄ну царалалла нушіла азіллалла.

Дат.. нушім wі̄ну царалісалла нушім азіллісалла.

Нуша ца камлі шуғалелла дақіра—нась сороқъ девять пришло.

§ 56. Порядочные образуются изъ количественныхъ по-мощию присоединенія къ корнямъ причастія івіл—сказанный, отъ глагола іс (§ 150). Первый переводится обыкновенно по-средствомъ halawіl, halаріл, halавіл; halaw (р, в) впереди, слѣд. передовой. Қwiiвіл—второй, бәев'івіл—третий, aw'івіл—четвертый, шуівіл—пятый и т. д. Wiñнуцара івіл—одиннадцатый, дарш'івіл или даршал івіл—сотый.

Какъ и всѣ прилагательные, порядочные, находясь вмѣстѣ со своими существительными, согласуются съ ними только въ числѣ, но не подлежать падежнымъ измѣненіямъ. Қwiiвіл адам'ілі—второй человѣкъ, қwiiвtі адам'улі—вторые люди. Находясь отдельно, порядочные склоняются.

Единственное.

Имен. қwiiвіл—второй

Твор.. қwiiвij (ij'іn, ij'іni)

Род.. қwiiвe

Дат.. қwiiвic

Множественное.

қwiiвtі.

қwiiвta (аан, аані).

қwiiвtёla.

қwiiвtес.

§ 57. Половина переводится черезъ wajakala, дајакала, вајакала, смотря по тому, къ существительному какой категоріи она относится; склоняется слѣдующимъ образомъ:

Единственное.

Имен. wajakala (д, в) вајкулмі (д) или вајкул- или вајакала-
ти (д) ті (д).

Твор.. wajakaj (j'іn, j'іni) вајкулма вајкулта вајакалата.

Род.. wajakā вајкулмёла, вајкултёла, вајакалатёла.

Дат.. wajakajs вајкулмес, вајкултес, вајакалатес.

Остальные дробныя выражаются помоцію вута—часть, множ. вутні.

Пәвал вута ца вута—трехъ частей одна часть, т. е. треть.

Бәвал вүтә қ渭ел вүтә—трехъ частей двѣ части, т. е. двѣ трети.

§ 58. Во-первыхъ переводится посредствомъ налов налов —впереди впереди; во-вторыхъ—кві'најс, во-третьихъ—бәј'-најс, во-четвертыхъ—аңнајс, во-пятыхъ—шу'најс, во-двадца-тыхъ—ғајнајс, во-тридцатыхъ—бәевђајнајс, во-сотыхъ—дарш-најс, въ 101-хъ—даршлім (в) царанајс, въ 1000-хъ—азирнајс.

Распределительные: цацалі—по-одному, қвіквілі—по-два, бәевђаевлі—по-три, aw'awlі—по-четыре, шушулі—по-пяти, урїг'урїглі—по-шести, ғағалі—по-двадцати, бәевђаевђалі—по-тридцати, awђаawђалі—по-сорока, даршдаршлі—по-сто, азира-зіллі—по-тысячѣ.

Собирательные выражаются помошю нарѣчія цаїналі—вмѣстѣ; қшелла цаїналі—вдвоемъ, бәвалла цаїналі—втроемъ, aw'алла цаїналі—вчетверомъ и т. д.

Кратные: қві'на—дважды, бәјна—трижды, аңна—четы-режды, шу'на—пятью, урїна—шестью, werђна—семью, габна—восемью, урђимна—девятью, wіђна—десятью. Напишемъ таб-лицу умноженія на хюркилинскомъ языке.

$2 \times 2 = 4$	қві'на	қшел aw'ал.
$2 \times 3 = 6$	"	бәвал урїгал.
$2 \times 4 = 8$	"	aw'ал габал.
$2 \times 5 = 10$	"	швал wіђал.
$2 \times 6 = 12$	"	урїгал wіђну қwipa.
$2 \times 7 = 14$	"	werђал wіђну awра.
$2 \times 8 = 16$	"	габал wіђну урїgra.
$2 \times 9 = 18$	"	урђимал wіђну габра.
$2 \times 10 = 20$	"	wіђал ғал.

$3 \times 3 = 9$	бәјна	бәвал урђимал.
$3 \times 4 = 12$	"	aw'ал wіђну қwipa.
$3 \times 5 = 15$	"	швал wіђну шура.
$3 \times 6 = 18$	"	урїгал wіђну габра.

$3 \times 7 = 21$	,	werp̄al զանу ցара.
$3 \times 8 = 24$	,	gab̄al զանу awpa.
$3 \times 9 = 27$	,	urfīmal զանу werp̄bra.
$3 \times 10 = 30$	,	wībal նաև̄balī.

$4 \times 4 = 16$	awna	aw'āl wīnu ur̄gra.
$4 \times 5 = 20$	,	shwal զալ.
$4 \times 6 = 24$	,	ur̄gal զանу awpa.
$4 \times 7 = 28$	,	werp̄al զանу gab̄ra.
$4 \times 8 = 32$	,	gab̄al նաև̄banu կwipa.
$4 \times 9 = 36$	,	urfīmal նաև̄banu ur̄gra.
$4 \times 10 = 40$	,	wībal awbalī.

$5 \times 5 = 25$	shu'na	shwal զանу shura.
$5 \times 6 = 30$	,	ur̄gal նաև̄balī.
$5 \times 7 = 35$	,	werp̄al նաև̄banu shura.
$5 \times 8 = 40$	,	gab̄al awbalī.
$5 \times 9 = 45$	,	urfīmal awbanu shura.
$5 \times 10 = 50$	,	wībal shubalī.

$6 \times 6 = 36$	ur̄gra	ur̄gal նաև̄banu ur̄gra.
$6 \times 7 = 42$	,	werp̄al awbanu կwipa.
$6 \times 8 = 48$	,	gab̄al awbanu gab̄ra.
$6 \times 9 = 54$	,	urfīmal shubanu awpa.
$6 \times 10 = 60$	,	wībal ur̄gralī.

$7 \times 7 = 49$	werp̄na	werp̄al ца камлі shubalī.
$7 \times 8 = 56$	,	gab̄al shubanu ur̄gra.
$7 \times 9 = 63$	,	urfīmal ur̄granu նաւra.
$7 \times 10 = 70$	,	wībal werp̄balī.

$8 \times 8 = 64$	gab̄na	gab̄al ur̄granu awpa.
$8 \times 9 = 72$	,	urfīmal werp̄banu կwipa.
$8 \times 10 = 80$	,	wībal gab̄balī.

$9 \times 9 = 81$ урғимна урғимал гафғанну цара.
 $9 \times 10 = 90$ „ wіғал урғимбалі.

$10 \times 10 = 100$ wіғна wіғал даршал.

§ 59. Въ грамматическомъ очеркѣ аварскаго языка (§ 117) замѣтили мы, что аварскій глаголь въ основныхъ свойствахъ своихъ представляетъ полное сходство съ глаголомъ чеченскимъ. Эти основные свойства заключаются въ томъ, что во-1-хъ въ обоихъ языкахъ существуютъ одни лишь глаголы *средніе*; дѣйствительные принимаютъ характеръ глаголовъ *страдательныхъ*; во-2-хъ, различіе лицъ не оказываетъ ни какого вліянія на глагольныя формы. Въ грамматическомъ очеркѣ лакскаго языка (§ 78) обратили мы вниманіе на значительное отступленіе лакскихъ глагольныхъ формъ отъ чеченско-аварскаго образца: 1) глагольныя формы, болѣе или менѣе, обнаруживаютъ зависимость свою отъ различія лицъ, 2) нѣ-которые формы въ окончаніяхъ своихъ согласуются съ лицомъ дѣйствующимъ, а не съ тѣмъ, на которое обращено дѣйствіе. Такъ проявляется понятіе о различіи между глаголомъ среднимъ и страдательнымъ. Подобно тому, какъ мы замѣтили тождество основныхъ свойствъ глагола чеченскаго и аварскаго,—замѣтимъ теперь почти полное тождество основныхъ свойствъ глагола лакскаго и хюркилинскаго. Начнемъ съ глаголовъ *среднихъ*, и именно съ глаголовъ вспомогательныхъ.

§ 60. За основной вспомогательный глаголь всего естественнѣе принять глаголь ну сајра я есмь, который заключаетъ въ себѣ самое отвлеченнѣе понятіе о существованіи, независимое отъ условій пространства. *Настоящее* время не предполагаетъ начала таковому существованію, *прошедшее* не предполагаетъ, что таковое существованіе теперь уже кончилось. Нѣть ни будущаго, ни повелительного; нѣть также формы для неокончателнаго наклоненія.

§ 61. Формы настоящего времени.

Единственное число.

Множество.

Муж. ну сајра. *Женск.* ну сарра. *Средн.* ну савра Нуша сарра.

бұ	сајрі	бұ	саррі	бұ	саврі	бұша	сарра.
hit	сај	hit	capi	hit	саві	hittі	саві,
							средн. сарри.

Аллах har сіңал валані сај—Богъ каждую вещь знающъ есть, т. е. Богъ всевѣдущъ.

Пу дашлашів сајрі, ну міскін сајра—ты богатъ, я бѣденъ.

Ну жѣна сајра—я хорошъ, бұ жѣна сајрі—ты хорошъ, hit жѣна сај—онъ хорошъ, нуша жѣті сарра—мы хороши, бұша жѣті сарра—вы хороши, hittі жѣті саві, средн. hittі жѣті capi—они хороши; ну адам'улі сајра—я человѣкъ, нуша адам'улі сарра—мы люди.

Дила урчі ақіл саві—моя лошадь высока.

Дила узі укуђа сај—мой братъ блѣденъ.

Дила урчі ақлі саві булајшів—моя лошадь выше твоей.

Дила узі укуђлі сај hit'оан збіј—мой братъ блѣднѣе его.

Ақіл имя прилагательное, ақлі нарѣчіе; первое употребляется съ сајра обыкновенно тогда, когда просто выражается качество; второе, когда качество это выражается сравнительно. Это замѣчаніе относится и до всѣхъ прочихъ формъ глагола сајра.

Вместо сајра и пр. употребляются одни лишь окончанія ра, рі, которые можно принимать за самыя простыя формы глагола существительного (Сравн. Лакскую грамм. § 81). Сајра оказывается сложнымъ изъ мѣстоименія возвратного сај (§ 46) и ра: ну жѣна сајра—я самъ собою хорошъ; вместо: ну жѣна сајра и пр. обыкновенно говорится:

Единственное число.

Множественное.

Ну жѣнара нуша жѣтіра.

бұ жѣнарі бұша жѣтіра.

hit жѣна сај, женск. жѣна capi, hittі жѣті саві, средн. жѣті capi.
средн. жѣна саві

Ну ақілла (§ 4) я высокъ (ақіл сајра)	нуша aktіra
бы ақіллі	бұша aktіra
hit ақіл сај (capi, саві)	hittі aktі саві (capi).
Ну ақліра (ақлі сајра)	нуша ақліра
бы ақлірі	бұша ақліра
hit ақлі сај (capi, саві)	hittі aktі саві (capi).
Ну адам'іліра—я человѣкъ	нуша адам'уліра—мы люди
бы адам'іліри	бұша адам'уліра
hit адам'ілі сај.	hittі адам'улі саві.

Ча саја улдај'увіл—кто подъ окномъ? нура (иу сајра)—я есмь.

Нура—я есмь, бурі—ты еси, нушара—мы есмы, бұшара—вы есте.

§ 62. Формы прошедшаго времени.

Единственное число.

<i>Муж.</i> ну сајрі, <i>жен.</i> ну саррі, <i>сред.</i> ну саврі	нуша cappi.
бы сајрі, бы саррі, бы саврі	бұша cappi.
hit сајрі hit саррі hit саврі	hittі саврі (cappi).

Ну ақіл сајрі—я былъ высокъ, бы ақіл сајрі, hit ақіл сајрі, нуша aktі саррі, бұша aktі саррі, hittі aktі саврі (cappi).

Ну ақлі сајрі—я былъ высокъ и пр. Нуша aktі саррі и пр.
Вместо сајрі и проч. употребляется одно лишь окончание pi, напр.

Единственное.

Ну æбнари—я былъ хорошъ, а, о
бы æбнари
hit æбнари
Ну ақіллі—я былъ высокъ, а, о
бы ақіллі
hit ақіллі

Множественное.

Нуша æбтірі
бұша æбтірі
hittі æбтірі.
Нуша aktірі
бұша aktірі
hittі aktіrі.

Дүгі бүчүвіл қарә (ча сајрә)?—ночью у тебя бывший кто есть, т. е. кто у тебя былъ вчера вечеромъ?—hitpi (hit sajpi)—онъ былъ.

§ 63. Причастіе: муж. сајіл, женск. саріл, средн. савіл; множ. савті и сарті.

Причастіе естественнымъ образомъ должно имѣть всѣ свойства имени прилагательного и, следовательно, подлежать склоненію, когда находится отдельно отъ своего существительного, но примѣровъ для косвенныхъ падежей отъ сајіл мнѣ ни одного не встрѣтилось.

Îу сајіл айваһурра нуні—ты сущій не узнаю было мною, т. е. я не зналъ, что это ты.

Îу діла узі сајіл айваһурра—я не зналъ, что ты мой братъ.

Îу æбішавза сајіл, бу шіваівмад, ванурра нуні—ты храбрый сущій, ты какъ увидѣлся, я узналъ, т. е. лишь только тебя увидѣль, какъ узналъ, что ты храбрецъ.

Îу буркан сајіл айваһурра нуні—ты хюркилинецъ сущій я не зналъ, т. е. я не зналъ, что ты хюркилинецъ.

Îу налаш діла налмаz сајіл айваһурра; наанаға бу діла душван сајіл ванурра—я прежде не зналъ, что ты былъ мой другъ; теперь, что ты мой врагъ, знаю.

Отсюда видно, что сајіл можетъ имѣть не только настоящее, но и прошедшее значеніе.

§ 64. Дл€причастія:

а) *настоящее:* сајлі, женск. саллі, средн. савлі; множ. саллі и савлі.

Îу, паһмушіw сајлі, дарс ірғуллі, иу, паһмwāgwar сајлі, айирғулла—ты, талантливъ будучи, урокъ понимаешь, я, безъ талантовъ будучи, не понимаю.

Діла узі, зæfiшkar сајлі, бæнкілі içic айрап—мой братъ, слабъ будучи, работы дѣлать не можетъ.

Ділі урчі ғірбіл (ғірбіл) савлі, азгінвілі саві—моя лошадь, жирною будучи, облѣнилась.

b) *въ то время какъ....сајбілі*, женск. сарбілі, средн. савбілі; множ. савбілі и сарбілі.

Ну waјna сајбілі (совр. waјnabіlі), нам урбіра waјtі саві—въ то время какъ я дуренъ, и люди ко мнѣ дурны.

Діла үзі міскін сајбілі (міскінбілі), тухумлі лајвақілі сај—мой братъ такъ бѣденъ, родными покинутъ.

c) *послѣ того какъ....сајларбі*, женск. салларбі, средн. савларбі; множ. салларбі и савларбі.

Ну hішкүш сајларбі, ну арқас—послѣ того какъ (такъ какъ) ты здѣсь, я уйду.

d) *съ тѣхъ поръ какъ....сајлā*, женск. саллā, средн. савлā; множ. саллā и савлā.

Ну hішкүш сајлā, дічу чаллабаків—съ тѣхъ поръ какъ нахожусь здѣсь, ко мнѣ никто не пришелъ.

§ 65. Вышеозначенные формы весьма часто встречаются въ соединениі съ частицей гwa, которая въ большей части случаевъ имѣетъ значеніе хотя..., но....

a) Ну сајрагwa, бу сајрігwa, hit сајгwa и пр.; женск. ну саррагwa и проч.; средн. ну саврагwa; множ. нуша саррагwa и проч.

Ну әбіна сајрагwa, бу іғағігүкүрі—хотя я и добръ, но тебя не люблю.

Чарѣ?—кто есть (кто тамъ)?—Нурагwa, қуллукчін ағқвәекелла—хотя это я, но служитель не пускаеть.

Ну дусма xвалал сајрагwa (xвалаллагwa), чархлі іштал сајра—я годами хотя старшій, но тѣломъ малъ.

b) Ну сајрігwa, ну саррігwa, ну саврігwa, нуша саррігwa и пр.

Дурбіні віштағілі ғарваті саврігwa (ғарватірігwa), наға ғахвілі саві—дѣти когда были маленькими хотя были краси-вы, но теперь подурнѣли.

с) Ну сајбілігwa, ну сарбілігwa, ну савбілігwa, нуша сарбілігwa, савбілігwa и проч.

Сай waјна сајбілігwa (wajnaғibіlіgwa), шантес абігул, ма-ріулі сай—хотя за то, что онъ дуренъ, онъ нелюбимъ жите-лями, но онъ оправдывается (въ этомъ).

§ 66. Отлагольное (§ 32): саjnі, сарnі, савnі; множ. сарnі, савnі.

Имен. саjnі, твор. саjnілі, род. саjnё, дат. саjnіміc.

Ну hішкүw саjnі ағіваһурра—я не зналъ, что ты здѣсь.

Маза дуврір сарnі ағіваһурра—я не зналъ, что бараны на горѣ.

Ну hішкүw саjnё wajdішлі нуні дарс вahic ағіра—твоего пребыванія здѣсь отъ дурноты, мною урокъ выучиться не сдѣ-лался, т. е. вслѣдствіе дуриого вліянія твоего присутствія здѣсь я не могъ выучить урока.

Какъ видно изъ этихъ примѣровъ, отлагольное не по-ставляетъ въ родительномъ падежѣ мѣстоименія личнаго, къ которому оно относится.

§ 67. Отрицательные формы глагола саjра не имѣютъ съ нимъ ничего общаго, посему мы представимъ это отрица-тельное спраженіе вполнѣ. Замѣтимъ при этомъ, что различіе родовъ не оказываетъ здѣсь никакого вліянія на формы.

<i>Настоящее:</i>	Ну ағінна	нуша ағінна
	Ну ағінні	нуша ағінна
	hit ағін	hittі ағін.

<i>Прошедшее:</i>	Ну ағінні	нуша ағінні.
(не измѣняется).		

Причастие: ағініл, множ. ағінті.

Дѣлопричастія: ағіj, ағінбілі, ағіннарбы, ағіннâ.

Отлагольное: ағіїnі.

Урчі ұғрwaл ағін—лошадь не красива.

Бурава xwalaл ағінні—войско не было велико.

Ну waјnābīnna—я не дуренъ; нуша wajtābīnna—мы не дуры (§ 3).

Ну діла ада абініл ванурра—ты мой отецъ не сущій я узналъ, т. е. я узналъ, что ты не мой отецъ.

Урчі ғагвал абіj ағасіра—лошадь не будучи хороша, я не купилъ.

Ну ғагвал абінілі, мур'ус ағдігуллі—такъ-какъ ты не хороша, то мужъ не любить.

Kiwa ғұдал абіннарқі, ісус—такъ-какъ баранъ не худой, то я куплю.

Ну қаді абінің біевал дус вілі саві—сь тѣхъ поръ какъ я не былъ кадіемъ, три года прошло.

Ну waјна ағіннагwa буд ағігулла—я хотя не дуренъ, но тебѣ не нравлюсь.

Ну іштабілі ғірбіл абіннігwa, наға ғарбілла—я, когда былъ малъ, хотя не былъ тученъ, теперь пожирѣль.

Сай валинѣбінбілігwa, суніс нуні арц ғігуді ағдітуғул—самъ за то, что мнѣ не знакомъ, ему денегъ въ долгъ я не даю, т. е. я не даю ему денегъ въ долгъ, такъ-какъ его не знаю.

§ 68. Вопросительные формы бываютъ различны, смотря по тому, выражается ли вопросъ самимъ глаголомъ, или какимъ либо другимъ словомъ въ предложениі, или заключается въ себѣ одно лишь недоумѣніе, или является въ видѣ вводного предложениія.

а) Въ первомъ случаѣ въ глагольной формѣ присоединяется въ послѣ гласной и у послѣ согласной.

Настоящее:

Ну сајraw?	Жен.	ну саррaw?	Cред.	ну савraw?	нуша саррaw?
fiy сајriw?		fiy саррiw?		fiy савriw?	нуша саррaw?
hit сајy?		hit сарpiw?		hit савiw?	hitti савiw (capiw)?

Прощедшее:

Ну сајpiw? Жен. ну cappiw? Сред. ну савpiw? нуша cappiw?
бы сајpiw? бы cappiw? бы савpiw? буша cappiw?
hit сајpiw? hit cappiw? hit савpiw? hitti савpiw
(cappiw)?

Причастие: сајilу, сарilу, савilу?

Длепричастія: сајliw, салliw, савliw?

сајbiлиw, сарbiлиw, савbiлиw?

сајларbiлиw, салларbiлиw, савларbiлиw?

сајlāw, саллāw, савlāw?

Нуша wajti cappaw (wajtipaw)—дурны ли мы?

Нуша wajti cappaw (wajtipaw)—дурны ли вы?

Hitti wajti савiw (wajtiw)—дурны ли они?

Ну һагwal сајpiw (һагwalliw)—был ли я красивъ?

Урчі ділкунті cappiw (ділкунтіriw)—лошади были ли сыты?

Дічув савiлу (дічувилу) бұла тавтар—у меня находящая-
ся-ли твоя книга, т. е. у меня ли твоя книга?

Нұла ада ділајшиw үқна сајliw—твой отецъ, ч'емъ мой,
старѣе ли будучи, т. е. развѣ твой отецъ старѣе моего?

Діла ава урбіjшір waјna салliw—развѣ моя мать хуже
другихъ?

Нітіла қалі савliw hiш—развѣ это его домъ?

Муqрі дувуллішір салliw—развѣ ягнята на горѣ?

Узvi арбәлів савliw—развѣ братья въ путешествії (въ
дорогѣ)?

Унц ғұдалbiliw бұд айвігул—быкъ, въ то время-ли когда
худой, тебѣ не нравится, т. е. потому ли, что онъ худъ?

Урчі ғірбіл савларbiw дүбівідані—лошадь, послѣ того-ли
какъ жирная, скачеть, т. е. жирная ли лошадь хорошо ска-
четъ?

Маза дувуллішір салlāw бунi шебдаіvti—овцы на горѣ
съ тѣхъ ли поръ какъ суть тобою не видѣны, т. е. ты не
видѣлъ овецъ съ тѣхъ ли поръ, какъ онъ на горѣ?

Подобнымъ образомъ, черезъ прибавленіе къ окончанію **w** и **y**, составляются отрицательно-вопросительныя формы: ну абіннaw?, бу абіннiw?, hit абіну? и т. д.

b) Если въ предложеніи вопросъ выражается какимъ-либо словомъ, какъ то: кто?, когда?, где? и т. п., то къ глагольному окончанію присоединяется **ā**, превращающееся послѣ i въ ё (§ 3-й).

Настоящее:

Ну саjrā? Жен. ну сappā? Сред. ну савrā? нуша сappā?
бу саjrē? бу сappē? бу савrē? буша сappā?
hit саjā? hit сарē? hit савē? hittī савē (сарē)?

Прошедшее:

Ну саjrē? Жен. ну сappē? Сред. ну савrē? нуша сappē?
бу саjrē? бу сappē? бу савrē? буша сappē?
hit саjrē? hit сappē? hit савrē? hittī савrē (сappē)?

Дѣпличастія: саjіlē?

саjларhē?

саjлā?

Причастіе саjіl и дѣпличастіе саjлі, при таковой конструкціи, не употребляются.

Ну ча саjrā (ну чарā)—кто я такой?

Бу ча саjrē (бу чарē)—кто ты такой?

Hit ча саjā—кто онъ такой?

Ну мурт æбіна саjrē (æбінарē)—я когда былъ хорошъ?

Бу мурт æбіна саjrē (æбінарē)—ты когда былъ хорошъ?

Hit мурт æбіна саjrē (æбінарē)—онъ когда былъ хорошъ?

Чарē дүгі унналічушіл—кто былъ вчера у сосѣда бывшій, т. е. кто вчера былъ усосѣда?—Нурі—я былъ.

Подобнымъ же образомъ составляются отрицательно-вопросительныя формы: ну абіннā? бу абіннē? hit абінē? и пр.

c) Если вопросъ служить для одного лишь выраженія **недоумѣнія**, а не для получения отвѣта, то къ глагольнымъ формамъ присоединяется слогъ **āra** (ёра послѣ i).

Ніш жіна сајра—хорошъ ли то онъ?

Діла ада укна сајрёра—мой отецъ не былъ ли то старикомъ?

Каданірті діла маза сарёра—въ долинѣ находящіеся бараны мои ли то суть?

d) Если вопросъ заключается въ вводномъ предложеніи, то глагольная форма принимаетъ окончаніе ал или ел: послѣднее, если форма оканчивается на і.

Ну ча сајрал, wahava—я, кто такой, узнай.

Нуша ча саррал, далараш?—мы, кто такие, знаешь ли?

Ну шіс қадіжівіл сајрел, абалара буні—я чымъ кадіемъ сдѣлавшійся былъ, ты не знаешь, т. е. ты не знаешь, у кого былъ я кадіемъ.

Нам урчі ғівіл ча сајрел, ғарваа—мнѣ лошадь давшій кто былъ, спроси, т. е. спроси, кто далъ мнѣ лошадь.

§ 69. Изъ соображенія всѣхъ вышеприведенныхъ примѣровъ ясно обнаруживается, что сајра имѣеть значеніе быть чѣмъ либо, безъ какого-либо соотношенія въ пространству. Предложеніе: ғаре дугі унналічушил буквально переводится черезъ: кто есть вчера у сосѣда бывшій? *Быть въ пространствѣ, находиться* выражается носредствомъ глагола ліwра. Различіе между сајра и ліwра объясняется слѣдующими примѣрами:

Ну сајріw—ты-ли это? (когда встрѣчу кого-либо въ темнотѣ).

Нішқуw ліwріw—ты здѣсь находишься ли, т. е. ты здѣсь живешь ли?

Ліwра изображаетъ въ самомъ общемъ видѣ *нахожденіе въ пространствѣ*, не касаясь случайныхъ отношеній такого *нахожденія*.

§ 70. Спряженіе ліwра представляетъ лишь незначительные отступленія отъ спряженія сајра.

Настоящее:

Ну лівра	Жен.	ну лірра	Сред.	ну лівра	Множ.	нуша лірра
бы ліврі		бы ліррі		бы ліврі		буша лірра
hit лів		hit лір		hit лів		hittі лів (лір).

Настоящее продолжительное:

Ну лівалла		ну ліралла		ну лівалла		нуша ліралла
бы ліваллі		бы ліраллі		бы ліваллі		буша ліралла
hit лівал		hit лірал		hit лівал		hittі лівалла (ліралла).

Прошедшее:

Ну ліврі		ну ліррі		ну ліврі		нуша ліррі
бы ліврі		бы ліррі		бы ліврі		буша ліррі
hit ліврі		hit ліррі		hit ліврі		hittі ліврі (ліррі).

Причастие: лівіл, женск. ліріл, средн. лівл; множ. лівті и лірті.

Длительность:

a) *Настоящее:* лівлі, женск. ліллі, средн. лівлі; множ. лівлі и ліллі.

b) *В то время какъ....* лівбілі, женск. лірбілі, средн. лівбілі; множ. лівбілі и лірбілі.

c) *После того какъ....* лівларбі, женск. лілларбі, средн. лівларбі; множ. лівларбі и лілларбі.

d) *С тѣхъ поръ какъ....* лівлâ, женск. ліллâ, средн. лівлâ, множ. лівлâ и ліллâ.

Отлагательное: лівні, лірні, ліvnі.

§ 71. *Отрицательные* формы глагола лівра не имѣютъ ничего общаго съ положительными и образуются изъ глагола агвис—не быть, который имѣеть всѣ формы полнаго спряженія. Мы приведемъ здѣсь только тѣ, которые соответствуютъ формамъ отъ лівра.

Настоящее и настоящее-продолжительное.

Ну агус		Нуша агуфâ.
бы агуд		буша агудâ.

hit агу hitti агу.

<i>Прошедшее:</i> Ну агвіра	Нуша агвіра.
бы агваді	Буша агвада.
hit агвів	hitti агвів.

Причастие: агваріл, множ. агварти.

Датель причастия: а) *настоящее:* агулі

б) *оъ то время какъ....агуфілі*

с) *после того какъ....агуларғі*

д) *съ тыхъ поръ какъ....агуғіе.*

Отлагольное: агні.

Различие родовъ ничѣмъ не обозначается во всѣхъ этихъ формахъ.

§ 72. Вопросительные формы составляются по тѣмъ же правиламъ, которые изложили мы для саира (§ 68).

а) Если вопросъ выражается самимъ глаголомъ:

Настоящее:

Ну лірraw?	Жен. ну лірraw?	Cр. ну лівraw?	Mи. нуша лірraw?
бы лірpiw?	бы лірriw?	бы лівriw?	буша лірraw?
hit ліwy?	hit ліру?	hit ліву?	hitti ліву
			(ліру)?

Прошедшее:

Ну лірpiw?	Жен. ну ліrriw?	Cр. ну ліvriw?	Mи. нуша ліrriw?
и т. д.			

Причастие: ліwіlu, ліrіlu, ліvіlu; множ. ліvtiw и ліrtiw?

Датель причастия: ліwліw, ліllіw, ліvlіw?

ліwбіlіw, ліrбіlіw, ліvбіlіw?

ліwларғіw, ліllларғіw, ліvlларғіw?

ліwлāw, ліllлāw, ліvlлāw?

Однозначительно-вопросительные формы образуются подобнымъ же способомъ, т. е. черезъ присоединеніе w къ окончанию на гласную и у—къ окончанию на согласную.

б) Если вопросъ выражается другимъ словомъ въ предложении:

Настоящее:

Ну ліwрā	ну ліrrā	ну ліvrā	нуша ліrrā?
бы ліwpē	бы ліrrē	бы ліvrē	буша ліrrā?
hit ліwā	hit ліrā	hit ліvā	hittī ліvā (ліrā)?

Прошедшее:

Ну ліwpē	ну ліrrē	ну ліvrē	нуша ліrrē?
и т. д.			

Дл€пличастія: ліwñilē, ліrpñilē, ліvñilē?

ліwларjē, ліllларjē, лівларjē?
ліwлā, ліllлā, лівлā?

Отрицательно-вопросительные формы: агусā, агудā, агwā,
агуñā и проч.

c) Недоумѣніе:

Настоящее:

Ну ліwрāra	ну ліrrāra	ну ліvrāra	Нуша ліrrāra?
бы ліwpēra	бы ліrrēra	бы ліvrēra	буша ліrrāra?
hit ліwāra	hit ліrāra	hit ліvāra	hittī ліvāra (ліrā)?

Вообще всѣ формы образуются изъ предыдущихъ черезъ присоединеніе къ нимъ слога *ra*.

d) Если вопросъ выражается вводнымъ предложеніемъ.

Настоящее:

Ну ліwрал	ну ліrrал	ну ліvrал	Нуша ліrrал
бы ліwprel	бы ліrrrel	бы ліvrrel	буша ліrrrel
hit ліwal	hit ліral	hit ліval	hittī ліval (ліral).

Прошедшее:

Ну ліwрел	ну ліrrел	ну ліvrел	нуша ліrrел.
и т. д.			

Дл€пличастія: ліwñilел и пр.; ліwларjел и пр.; ліwлам
и проч.

§ 73. Приведемъ нѣсколько примѣровъ для вышеозна-
ченныхъ формъ отъ ліwра.

Ча ліwā улqaj'uw—кто подъ окномъ?—Пула узі ліwра—я твой братъ нахожусь, т. е. я, твой братъ.

Дүгі һучув ча ліwрē—вчера вечеромъ кто былъ у тебя?—Діла унна ліwрі—мой соседъ былъ.

Ада бәенкіліі аріqwaen, ну ліwалла hiшқuw—отецъ на работу пошелъ, а я еще здѣсь.

Царілті бәжжлі арвіqwængwa, ну ліwалла—другое на богоомолье пошли, а я остался.

Маза душі абдуhіlі қajhіr ліral—овцы на пастьбу не будучи уведены, еще дома.

Һіnе вурбні ліral аббадіhіlі—зимние дни еще не прошли.

Пучув діла узі ліwіl абваhурра—я не узналъ, что мой братъ находится у тебя.

Пу hiшқuw ліwіl вahalі діла узі ліwqæhlіwqæn—ты здѣсь находящійся если узнаетъ мой братъ, не придетъ, т. е. мой братъ не придетъ, если узнаетъ, что ты здѣсь.

Ну шулhіw ліwlі vіhlі унц һавушів—я подлѣ находясь, волкъ убилъ быка.

Жбна урчі ліvbіlі wajna віcіra—когда была хорошая лошадь, дурную продалъ, т. е. имѣя хорошую лошадь, я продалъ дурную.

Пу hiшқuw ліwlarhі ну шіhiwalla урух'abkus—послѣ того какъ ты находишься здѣсь, я никого не боюсь.

Ну hiшқuw ліwlâ dіchu чалла абақіv—съ тѣхъ поръ какъ я здѣсь нахожусь, жо мнѣ никто не пришелъ.

Цадаh унці ліrgwa, Fuqadlі bәenkіlіs хajrēgu—пара быковъ хотя и есть, но, исхудавъ, для работы не годятся (хajrēgu слитно изъ хajri агу—годны не находятся).

Үріdіla һарчіza ліvrіgwa віtækіv—въ прошломъ году у меня соколь хотя былъ, но пропалъ.

Арц ліrbіlіgwa буд нуні лугуті—деньги такъ-какъ находятся тебѣ мною даются, т. е. такъ-какъ есть деньги, то тебѣ даю ихъ.

Бәнкілі діқіс хайрәгуңа (хайрі агуңа) нуша—работу дѣлать не годимся мы.

Була узёгу (узі агу) нушачув—твоего брата нѣть у насъ.

Нуша цалла діла узілізёгуда (узілізі агуда)—вы кто бы то ни былъ въ моемъ братѣ не находитесь, т. е. изъ числа васъ никто не сравняется съ моимъ братомъ.

Дүгі бушачув агвира ну—вчера вечеромъ у васъ не былъ я.

Ну waқівілі бушачу, буша қайһір агвада—когда я пришелъ къ вамъ, васъ не было дома.

Нушілајшір дақал бурвуңёгві (бурвуңі агві) шілалла—чѣмъ нашихъ болѣе войскъ не было какихъ-либо, т. е. кроме нашихъ войскъ, не было никакихъ.

Нітійн нам ғів қағ агулі зі—онъ мнѣ даль, хлѣбъ не будучи, соль, т. е. безъ хлѣба соль.

Нітійн нам ғів зёгулі (зі агулі) қағ—онъ мнѣ даль безъ соли хлѣбъ.

Адам'ыёгулі—безъ человѣка; урғвагулі—безъ моря.

Арц агуїлігва буд ынні аблугуті—деньги такъ-какъ не находятся, тебѣ мною не даются, т. е. такъ-какъ нѣть денегъ, то тебѣ и не даю ихъ.

Қарқај була узіцад агусу—тѣломъ не съ твоего ли я брата?

Ділацад мазағув бушіла—сколько у меня, барановъ нѣть ли у васъ?

Діла ада івківілі, бунша шар агвада—когда мой отецъ умеръ, васъ не было ли въ аулѣ?

Була ада қулів лівара—дома ли то твой отецъ?

Ніш қулів ну ліврел, агвірал, буні сілі валада—въ этомъ домѣ былъ ли я или не былъ, почему ты знаешь?

§ 74. Вместо полныхъ формъ лівра, ліврі, лівіл и пр. употребительны сокращенные ра, рі, іл и проч.

Ну унналічuw лiwra—я у сосѣда; говорится ну унналічuwра.

Бу унналічuw лiwрi—ты у сосѣда, говор. бу унналічuwрi. Въ 3-мъ лицѣ говорится только: hіt унналічuw лiw—онъ у сосѣда.

Пучувiл адамiлi waқav—у тебя находящiйся человѣкъ пусть придетъ.

Пучурiл ғунул дақav—у тебя находящаяся женщина пусть придетъ.

Унзalіiртi вaшмакунi дiхa—около двери находящiесл bашмаки давай.

Кулiвt дуравуқav—въ комнатѣ находящiеся пусть выйдуть.

Дуркiвiл унз дурāā—въ конюшnѣ находящагося быка выведи.

Дүгi қалшiw нурi—вечеромъ на крышѣ бывшiй я есмь, т. е. это я былъ вечеромъ на крышѣ.

§ 75. Частные случаи *нахожденiя въ пространствѣ* выражаются посредствомъ множества глаголовъ, какъ то: tiwra, қiwra, xiwra, uwra и пр. Первый изъ нихъ употребляется, когда предметъ, о которомъ говорится, находится *надиcнi* съ лицомъ говорящимъ; второй, когда предметъ этотъ *выше*; третiй, когда *ниже*; шiwra, когда находится *на*, uwra, когда находится *подъ* и пр. Всѣ таковые глаголы безъ малъшаго отступленiя спрягаются по образцу лiwra.

Мазара нура hіt дiрқалiшiw tiwra—я съ овцами на этой равнинѣ нахожусь.

Дiwl iqaqадәqiлi tіrra—неурожаемъ стѣсненные находимся, т. е. мы bъдствуемъ отъ неурожая (предположить должно, что я нахожусь посреди ровнаго поля и жалуюсь на неурожай).

Вәекәлi ғәнкiлijкулi қiwra дувуллiшiw—безпрестанно работая, нахожусь на горѣ (указывается вверхъ).

Нік дувуллішір маза қір—на этой горѣ бараны находятся.

Ніх қаданір шін хір—въ этой долинѣ вода есть.

Дічу waқіс вігәмі hіх қаданіw xiwra—если хочешь прийти ко мнѣ, въ этой долинѣ нахожусь.

Дувуллішір маза қірара—на горѣ-ли-то бараны?

§ 76. Переходимъ теперь къ разсмотрѣнію формъ вспомогательного глагола іс, самое общее значение которого есть *сдѣлаться*. Весьма понятно, что, имѣя таковое значение, глаголь этотъ есть недостаточный, т. е. не можетъ имѣть нѣкоторыхъ формъ, какъ напр. формъ настоящаго времени. Глаголь этотъ встрѣчается, какъ отдельно, такъ и слитно съ другими словами. Должно разсмотретьъ его во всѣхъ этихъ частныхъ случаяхъ.

§ 77. Неокончательное наклоненіе: муж. іс, женск. діс, средн. віс, множ. віс и діс.

Корень æб, прилаг. æбна—хорошій, нарѣчіе æбәл—хорошо.

Æбіс, æбдіс, æбвіс, множ. æбвіс и æбдіс.

Æбнайhіс, æбна діс, æбна віс, множ. æбті діс и æбті віс.

Æбәл іс, æбәл діс, æбәл віс, множ. æбәл діс и æбәл віс.

Корень ак, прилаг. ақіл—высокій, нарѣчіе ақлі—высоко.

Акіс, ақдіс, ақвіс, множ. ақвіс и ақдіс.

Ақіл іс, ақіл діс, ақіл віс, множ. ақті діс и ақті віс.

Ақлайhіс, ақлі діс, ақлі віс, множ. ақлі діс и ақлі віс.

Корень ара, прил. арал—здравый, нарѣчіе аралі—здраво.

Араjhіс, арадіс и пр., арал іс, множ. араті діс (віс) и проч.,
аралайhіс, аралі діс и пр.

Корень духу, прил. духул—умный, нарѣчіе духулі—умно.

Духуjhіс, духудіс и пр., духул іс, множ. духуті діс (віс) и пр.,
духулайhіс, духулі діс и пр.

Корень бінтін, прилаг. бінтіна—красный, нарѣчіе бінтіj
—красно.

Бінтініс, бінтіндіс и проч., бінтінаjhic, бінтіна діс и проч.,
бінтіjhic, бінтіj діс и пр.

Отъ қаді: қадіjhic и қаділіjhic.

Изъ этихъ примѣровъ видно, что, если слово, присоединяемое къ іс, кончается на гласную, то оно сливается съ іс, которое превращается въ такомъ случаѣ въ hic, предшествуемое буквой j (§ 3-й); если присоединяемое слово кончается на j, то оно непосредственно сливается съ hic.

Различие значенія между akis и akl iс весьма тонко и часто ускользаетъ отъ вниманія самихъ туземцевъ, которые безразлично употребляютъ ту или другую форму. Вообще же, при соединеніи іс съ корнемъ, какъ напр. съ æбї, выражается постепенность перехода изъ одно состоянія въ другое; при соединеніи съ прилагательнымъ, какъ напр. съ æбїна,—переходъ въ известное состояніе, при чемъ не обращается вниманія на предыдущее состояніе; при соединеніи съ нарѣчіемъ—переходъ въ состояніе постоянное, неизмѣнное.

Пуд akis віgiw—хочешь ли ты подняться?

Пуд akl iс віgiw—хочешь ли ты сдѣлаться высокимъ?

Aklj hic віgiw—хочешь ли ты остатся высокимъ?

Адаоан æбїc абїруд бу—какъ отецъ, хорошимъ сдѣлаться не можешь ты.

Адаоан æбїаjhic абїруд бу—какъ отецъ быть хорошимъ не можешь ты.

Адаоан æбїәл iс абїруд бу—какъ отецъ въ хорошемъ состояніи остатся не можешь ты.

Arajhic умут лів—выздоровѣть надежда есть.

Арал iс умут лів— здоровымъ сдѣлаться надежда есть.

Арапаліjhic умут лів—остатся здоровымъ надежда есть.

Бінтініс абїруд—ты покраснѣть не можешь.

Пу бінтінаjhic абїруд—ты краснымъ сдѣлаться не можешь.

Пу бінтіjhic абїруд—ты не можешь остатся краснымъ.

Ну қадіjhіс walтарі нуні—тебѣ сдѣлаться қадіемъ по-
зволяю я.

Ну қаділіjhіс walтарі нуні—тебѣ остатъся қадіемъ по-
зволяю я.

Ну арал іс ағатурра бәенкілі—мнѣ сдѣлаться здоровымъ
не дозволила работа.

Ніш бәенкіліzіwад авзуріс вѣліллі—отъ этой работы сво-
боднымъ сдѣлаться если бы было, т. е. кабы освободиться отъ
этой работы.

Наш'оај бірбіліjhіс ағвігів нам—такъ жирнымъ остатъся
не желательно мнѣ.

Һагwал діс'oан ағіj нам ғахгwадіc віgi—красивою сдѣ-
латься чѣмъ, мнѣ дурною сдѣлаться желательно, т. е. я лучше
хочу быть дурна, чѣмъ хороша.

Нанабалла wæбшалајhіс віgi діла һалмағlіc—хоть теперь
лицо-свѣтлымъ сдѣлаться желательно моему другу, т. е. хоть
теперь угостить хочу моего друга.

Ніt'oан әбіnajhіс віgәlі, һура бәенкіlіqіn—если хочешь
быть хорошъ какъ онъ, то работай.

Нам, waјtacuwaғlі, әбіtі урблічуw іс qадар віv—мнѣ у
дурныхъ не сдѣлавшись, у хорошихъ людей сдѣлаться су-
ждено было, т. е. мнѣ суждено было быть съ хорошими, а не
съ дурными людьми.

§ 78. Прошедшее несовершенное.

Ну ілла жен. ну ділла сред. ну віла *Mн.* нуша ділла
бу іллі бу діллі бу віллі буша ділла
hit ілі саj hit dіlі capi hit vіlі саві hitті vіlі саві
(сред. dіlі capi).

Ну әбіllла, бу әбіllлі, hit әбіllі саj; женск. ну әбіdіlla
и проч., множ. нуша әбіdіlla и пр.

Ну әбіnajhіllла, бу әбіnajhіllлі, hit әбіnajhіllі саj; женск.
ну әбіna ділла и пр., множ. нуша әбіtі ділла и пр.

Ну æбæл іlla и пр., ну æбæл діlla, ну æбæл віlla,
множеств. нуша æбæл діlla.

Третье лицо представляет сложную форму изъ дѣепричастія прошедшаго *Імі сдѣлавшиcь*, и саj отъ глагола саjра: *сдѣлавшиcь есть*.

Вообще форма эта изображаетъ состояніе, начавшееся въ прошедшемъ времени, но продолжающееся и въ настоящемъ.

Ну æбіllа—я хорошъ; подразумѣвается, что я сдѣлался хорошъ, а прежде не былъ таковъ.

Ну бæніllа—я посьдѣль.

Ну наэліzіw чулак іlla—я въ руку уродъ сдѣлался, т. е. изувѣчилъ себѣ руку.

Ну hanaba дашлашіw іlla—я теперь сдѣлался богатъ.

Іш дус ну ца æблі ђагвадіllа—въ этомъ году я очень красивою сдѣлалась, т. е. очень похорошѣла.

Ну ფuqajhіllі нуні шеñwaivlă—ты похудѣль съ тѣхъ поръ, какъ я не видѣль.

Іш дус ца æблі дукубдіllі бу—въ этомъ году ты очень поблѣднѣла (значитъ и теперь еще блѣдна).

Іhарвуқ мурphi-арцла устні вітаhуллă, дашлашіv вілі саві—Кубачинцы золота-серебра мастерами съ тѣхъ поръ какъ стали, разбогатѣли.

§ 79. Прошедшее совершенное.

Ну іра Жен.	и пр.	Сред.	иу віра Множ.	иуша діра
бу єді		бу дёді	бу вёді	буша дёдā
hit іv		hit діv	hit віv	hitті віv (діv).

Ну æбіра, бу æбёді, hit æбіv; женск. ну æбіdіra, бу æбіdёdі и пр., ну æбіvіra и пр.; множ. нуша æбіdіra и пр.

Ну æбіnajhіra, бу æбіnajhаді, hit æбіnajhіv, женск. ну æбіna діra и проч., множ. нуша æбіtі діra и пр.

Ну æбæл іра, женск. ну æбæл діra, средн. ну æбæл віra, множ. нуша æбæл діra.

Какъ видно изъ этихъ примѣровъ, послѣ h, ё превраща-

ется въ а, і въ і короткое. Это свойство замѣчается и въ другихъ формахъ глагола іс.

Прошедшее совершенное означаетъ, что известное состояніе началось прежде, но не показываетъ, продолжается ли оно еще теперь.

Ну урі'дашлашіw іра—я въ прошломъ году разбогатѣлъ (неизвѣстно, богатъ ли теперь).

Іш дус ну ғақлі білтаjhiра—въ этомъ году я очень похудѣлъ.

Урі'ну буд мударріс іра—въ прошломъ году я тебѣ наставникомъ сдѣлался.

Ада івқівбілі, ну шаш іра—когда отецъ умеръ, то я въ аулѣ былъ (случился).

Ну уқнаваівбілі міскін іра—я когда состарѣлся, обѣднѣлъ.

Дила рузі урух дів фіfajhiр—моя сестра испугалась змѣи, букв. робкою сдѣлалась подлѣ змѣи.

Іш дус ца жәблі дукубдѣді бу—въ этомъ году ты очень сдѣлалась блѣдною.

§ 80. Прошедшее упреждающее.

Ну іллі Жен. ну діллі Сред. ну віллі Множ. нуша діллі
бу іллі бу діллі бу віллі буша діллі
hit іллі hit діллі hit віллі hittі віллі (діллі).

Форма эта соединяется съ корнями, прилагательными и нарѣчіями по образцу ілла (§ 78). Показываетъ она, что известное состояніе началось прежде другого.

Бу қур'аj уғул Манзіj, ну мударріс іллі—въ то время, какъ ты учился Корану, я уже былъ учителемъ.

Бу wæqіvбілі, ну бәніллі—когда ты родился, я уже посѣдѣлъ.

Буд бунул һадівбілі, ну ғаһіллі—когда ты женился, я уже былъ возмужалый.

Ну wæqіvбілі діла ада дашлашіw іллі—когда я родился, мой отецъ уже былъ богатъ.

§ 81. Давнопрошедшее.

Ну івіллі Жен. ну дівіллі Сред. ну вівіллі Множ. нуша дівіллі
бұу івіллі бұу дівіллі бұу вівіллі буша дівіллі
hit івіллі hit дівіллі hit вівіллі hittі вівіллі,
дівіллі.

Соединяется съ корнями и нарѣчіями: ну араj hівіллі,
ну араліjhівіллі.

Ну урі'бәжліwqæс бәедур івіллі—я въ прошломъ году въ
Мекку идти готовъ уже былъ.

§ 82. Будущее допускаемое.

Ну ес Женск. ну дес Средн. ну вес Множ. нуша дѣбା
бұу ёві бұу дѣві бұу вѣві буша дѣвା
hit ев hit дев hit вев hittі вев (дев).

Ну æбес, бұу æбіеві, hit æбіев, женск. ну æбдес и проч.,
множ. нуша æбдѣбା, бұуша æбдѣвା, hittі æбіев (æбдев).

Ну æбінаjhas, бұу æбінаjnavi, hit æбінаjnav; женск. ну
æбіна дес и проч., множ. нуша æбіtі дѣбା и пр.

Ну æбіәл ес, ну æбіәл дес, ну æбіәл вес и проч.

Выражаетъ состояніе, зависящее отъ дозволенія чьего-либо
или отъ обстоятельствъ.

Іш дус ну xвалал ес, һур дус бураjhiшіну—этотъ годъ
пусть я сдѣлаюсь старшиною, въ будущемъ году и ты сдѣ-
лаешься.

Ну була шулjіw ес—пусть я при тебѣ буду находиться.

Нарі, ну міскін ес, бұші сі бәл лівqәнал—вотъ, пусть
я обѣднѣю, на тебя какое состояніе придетъ, т. е. пусть я
обѣднѣю, да ты разбогатѣешь ли отъ этого?

Ну xвалал мутаеblim 1, ну һуд һiнур ес—ты старшимъ
ученикомъ сдѣлайся, я у тебя меньшимъ пусть буду.

Нуоан дашлашіw ес, harі, нура сігад арц дуртусал пә-
циртес—какъ ты, пусть я богатымъ сдѣлаюсь, вотъ, и я столько
же денегъ раздамъ нищимъ.

§ 83. Условное настояще и будущее.

Ну еслі; Жен. ну деслі Средн. ну веслі нуша дёбаль
бу едлі бу дедлі бу ведлі буша дёдалі
hit ёлі hit дёлі hit вёлі hittі вёлі (дёлі).

Ну јбеслі, бу јбедлі, hit јбёлі, женск. ну јбдеслі и пр.; множ. нуша јбдёбаль, буша јбдёдалі, hittі јбвёлі.

Ну јбнајхаслі, бу јбнајхадлі, hit јбнајхалі; женск. ну јбна деслі и пр.; множ. нуша јбті дёбаль и пр.

Ну јбжел еслі, ну јбжел деслі, ну јбжел веслі и пр.

Ну дашлашіw если, бушімра арц лугас—если я разбогатъю, то и вамъ деньги дамъ.

Ну шізівадалла урух еслі, буні һајів вақа—я если кого-либо побоюсь, тобою упрекъ да сдѣлается, т. е. упрекни меня, если я кого-либо побоюсь.

Hiл'oaj бушім вігулі дёдалі, буша вазріганті дітаһава, ну вёлі јбна һалім itahas—такъ вамъ желаясь если есть, вы торговцами сдѣлайтесь, я же хорошимъ ученымъ пусть сдѣлаюсь, т. е. если вы такъ желаете, то сдѣлайтесь торговцами, а я сдѣлаюсь ученымъ.

Аллаhлі һавілқуј вёлі, ну hiш izajsiwad араjhiша—если Богомъ написано, то я отъ этой болѣзни выздоровлю.

Ну бушіла кіціл если, нам waјna мавурудә—я вамъ близкій если есмь, мнѣ дурно не говорите, т. е. если я вамъ близкій, то не оскорблайте меня словами.

§ 84. Условное предполагаемое.

Ну есліллі жен. ну десліллі ср. ну весліллі мн. нуша дёбайллі
biу едліллі biу дедліллі biу ведліллі буша дёдаллі
hit ёліллі hit дёліллі hit вёліллі hittі вёліллі (д.).

Окончаніе ллі во всѣхъ этихъ формахъ, безъ всякаго измѣненія смысла, можетъ быть замѣнено посредствомъ рі: ну еслірі, бу едлірі, hit ёлірі, ну деслірі и пр.; нуша дёбайлірі и пр.

Различные соединения съ этой формой производятся точно такъ же, какъ и съ если.

Условиемъ служить здѣсь *предположение*: если бы....

Ну біуд ігуліjнасліллі, дічулада hawañulкаді урі'—я тебѣ если бы любезенъ сдѣлался, отъ меня не бѣжалъ-бы въ прошломъ году, т. е. если бы ты меня полюбиль, то ты бы не убѣжалъ отъ меня.

Нанаfа ну дашлашиw есліллі, біудра арц лугіра—теперь если бы я разбогатѣль и тебѣ деньги далъ-бы.

Нанаfа fiy уркæб едліллі, лівлалла һајівліулада ywañulкаді—теперь ты если бы пьянствовалъ, отъ всѣхъ изъ подъ упрека не освободился бы, т. е. не избѣжалъ бы ты всеобщихъ упрековъ.

Ну жбнаjнадліллі, діїлі абүjаді—если бы ты былъ хороши, то не пьянствовалъ бы.

§ 85. Условное допускаемое.

Ну еслілла (есліра) жен. ну деслілла (ра) сред. ну веслілла (ра)
fiy едлілла (едліра) fiy дедлілла (ра) fiy ведлілла (ра)
hit еллілла (елліра) hit деллілла (ра) hit веллілла (ра)

или hit елла или делла или велла

Множ. нуша дёñаллілла (ра) или дёñалла

буша дёðаллілла (ра) или дёдалла

hittі веллілла (ра) или велла (д.).

Различные соединения съ этой формой производятся точно такъ же, какъ и съ если.

Вообще форма эта означаетъ, что известное условie не препятствуетъ чему-либо, допускаетъ что-либо: *если даже..., если и..., хотя бы даже....*

Нанаfа ну міскіjнаслілла, булаjшів діла уркі наразалі саві—теперь я хотя бы даже и остался бѣднымъ, чѣмъ твое, мое сердце просторнѣе есть, т. е. хотя бы даже я и остался въ бѣдности, но все таки я щедрѣе тебя.

Бусаñат міскін еслілла, діла qімат абүul'ан—теперь

если-бы даже я сталъ бѣденъ, уваженіе ко мнѣ не уничтожится.

Ну waјnaјhaслlла, бу лiwijbanaw æбнајtalhiша—я, если даже и дуренъ, то въ твоемъ присутствіи дѣлаюсь хорошъ.

Ну һaxгwa дедлілла, нам дiгуkuri—ты, если даже и дурна, мнѣ нравишься.

Пуша нуні шiдаivtі дёдалла, нуні абдалулла—вы мною видѣны если даже были, мною незнаемы, т. е. если даже я вась и видѣль, то все таки вась не знаю.

Нушiла маза бiлтai дeллiра, n'i'lis æбti сарi—наши овцы, если даже и худы, для молока хороши суть, т. е. даютъ много молока.

§ 86. Зависимое отъ условiя.

Ну iша Женск. ну дiша Средн. ну вiша Множ. нуша дiша
бу iшi бу дiшi бу вiшi буша дiша
hit ic hit dic hit viс hitti viс (dic).

Ну æбiша, бу æбiшi, hit æбiс; женск. ну æбdiша и пр.;
множ. нуша æбdiша и пр.

Ну æбnaјhiша, бу æбnaјhiшi, hit æбnaјhiс, женск. ну
æбна дiша и пр.; множ. нуша æбti дiша и пр.

Ну æбæл iша, женск. ну æбæл дiша, средн. ну æбæл
viша, множ. нуша æбæл дiша и пр.

Пуд вiгâлi ну дuхuјhiша—если тебѣ желательно, то буду
уменъ.

Пуд вiгâлi ну haракiша—если тебѣ желательно, то я
удалюсь.

Пула узi кæвшiзâлi, бæвra ғuqajhiс—твой братъ если
заболѣть, то какъ похудѣть.

Пу қwi'најс xвалал iшiну, hanafia нам датi шe xваладiш
—ты въ слѣдующiй разъ старшиною такъ-какъ будешь, то
теперь мнѣ оставь аула старшинство, т. е. предоставь мнѣ
на этотъ разъ старшинство въ аулѣ. Iшiну есть iшi и ну,

послѣднее—частица, которая приставляется для обозначенія связи между двумя предложеніями.

Пуні абішвәліjhадлі, царіс вуқун іс діла узі—если ты не хочешь держать, то у другого сдѣлается пастухомъ мой братъ.

Ну івқаслі, бәевілла пасад іші—если я умру, то какъ дурно ты будешь вести себя!

Пу івқадліллі, ну бәевілла пашваи іша—если бы ты умеръ, то сколько бы я былъ печаленъ.

§ 87. Зависимое отъ условія прошедшее.

Ну іші *Женск.* ну діші *Средн.* ну віші *Множ.* иуша діші
бу іші бу діші бу віші буша діші
hit іші hit діші hit віші hitті віші (діші).

Пуни дарман гіліjhадліллі, иу араjhiші—если бы тобою лѣкарство было дано, то я бы выздоровѣль.

Hit бәевілла міскін іші, нуні wataslіллі—онъ сколько бѣднымъ сдѣлался бы (какъ обѣднѣль-бы), если бы я допустилъ.

Нуша hit шілізір діші уріjіні—мы въ этомъ селеніи находились ли прошлой зимой?, точнѣе смыслъ выражается черезъ: не находились ли мы и пр., при чемъ подразумѣвается условіе.

Дағ бу шадіw іші—вчера ты гуляя былъ ли, т. е. не гулялъ ли ты развѣ вчера?

§ 88. Причастіе прошедшее.

Івіл, *женск.* дівіл, *средн.* вівіл, *множ.* вівті (дівті).

Жіївіл, жбнаjhiвіл, жбжел івіл, множ. жбвівті, жбті вівті, жбжел вівті и т. д.

Пу hit'oaj бірбівіл абвагурра нуні—ты такъ пожирнѣвшій не знаемо было мнѣ, т. е. я не зналъ, что ты такъ пополнѣль.

Нушіла kaj'iv бірбівіл урчі саві hit—у насъ въ домѣ пожирнѣвшая лошадь есть эта, т. е. вотъ эта лошадь пожирнѣла у насъ въ домѣ.